

Antoni Mironowicz
(Białystok)

Geneza bractw cerkiewnych

Dzieje bractw cerkiewnych w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku doczekały się licznych opracowań. Pomimo obfitej literatury pochodzenie tego specyficznego zrzeszenia wiernych, charakterystycznego dla społeczności prawosławnej na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, nie jest do końca wyjaśnione. Niektórzy historycy ideę powstania bractwa odnoszą do okresu przedchristianizacyjnego (pogańskiego), kiedy funkcjonowały jeszcze silne związki rodowe. Głównym propagatorem tego poglądu był Mikołaj Hruszewski. Uważa on, że grecka „fratria” to nic innego, jak południowo-słowiańskie „bractwo”, tj. pośredni stopień organizacji rodowej między typową formacją rodową a plemienną¹. Według tej teorii w Europie Zachodniej więzy rodowe przekształciły się w gildie i cechy lub zawodowe organizacje nazwane bractwami (fraternitas). W społeczeństwie wschodniosłowiańskim zamiast związków rodowych tworzyły się związki rodowo-terytorialne i terytorialne, przyjmując nazwę bractwa. Z czasem organizacje te nabierają charakteru religijnego (szacunek dla patronów szczególnie czczonych, uroczyste obchodzenie świąt związanych z tradycją rodową). Cerkiew w tym wypadku stanowiła centrum religijnego związku. Według Mikołaja Hruszewskiego, fakt ukształtowania się instytucji bractw cerkiewnych był możliwy po uruchomieniu niemieckich gildii na ziemiach ruskich. Brackie organizacje i sama nazwa bractwa na Rusi pochodzi z niemieckich związków religijnych. W drugiej połowie XV w. organizacje brackie poddane były silnym wpływom cechów rzemieślniczych. Cechy wyrastały z tego samego korzenia co bractwa, a ich struktura wewnętrzna

¹ M. Hruszewskij, *Istoria Ukrajiny-Rusy*, t. VI, Kyjw-Lwiv 1907, s. 500.

była zbliżona do organizacji brackich. Cechy rzemieślnicze w wielu wypadkach stały się podstawą funkcjonowania bractw cerkiewnych. Z kręgu społeczeństwa cechowego rekrutowała się największa liczba członków bractw².

Według Siergieja Sołowjewa bractwa powstały po wprowadzeniu na ziemiach ruskich chrześcijaństwa. Historyk ten wysunął hipotezę pochodzenia bractw z tzw. „bratczin”, tj. organizacji wywodzących się ze związków rzemieślniczych Nowogrodu i Pskowa³. Podobny pogląd odnośnie genezy bractw przedstawił Aleksy Jefimienko. Według tego badacza bractwa cerkiewne były rozwinięciem starosłowiańskich bractw rodowych. Jefimienko rozpatruje bractwa jako ostatni etap procesu rozwojowego: z bractw rodowych, poprzez gildie, bractwa rzemieślników do bractw cerkiewnych. A. Jefimienko wprowadza jeszcze pojęcie „dobrowolnego rodu”. Według tej teorii bractwa nie powstały z chwilą wydania dokumentu (aktu) mówiącego o ich powstaniu, lecz istniały wraz z pojawieniem się wspólnoty wyznaniowej, w której one funkcjonowały⁴. Tak więc bractwa powstały w odległej przeszłości w oparciu o organizacje rodowe, stanowiące religijno-społeczne tło funkcjonowania zbiorowości⁵. Obaj XIX-wieczni historycy rosyjscy uważają, że bractwa nie były organizacjami oryginalnymi, a bezpośrednio kontynuowali zadania ruskich starych „bratczin”. Takie założenie nie uwzględnia odmiennych warunków funkcjonowania wspólnot wyznaniowych w Rusi północno-wschodniej i Wielkim Księstwie Litewskim. Bractwa na terenie Rzeczypospolitej poza celami kulturalno-oświatowymi zajmowały się obroną interesów prawosławia i narodowości ruskiej. „Bratcziny” w Rusi północnej nie pełniły podobnych zadań. Wreszcie staroruskie „bratcziny” funkcjonowały w XII i XIII w., a pierwsze bractwa na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego powstały w połowie XV i rozwinęły się w XVI i XVII w. w okresie konfliktów wyznaniowych.

Zachodniej koncepcji genezy bractw bronił Nikołaj Suworow. Według niego: „Istoriczeskoje tworzenie jugo-zapadnych prawosławnych bratstw dołżny być otyskiwajemy na Zapadzie. Do XV wieka nikakich przynakow suszczestwowanija prawosławnych bratstw w jugo-zapadnoj Rusi nie widno. A mieźdu tiem izwiestno, czto katoliczeskaja Cerkwa, iskluczawszaja mirjan ot uczastija w prawitielstwie cerkownom, blagoprijatstwowawa obrazowaniju rieligiozno-błagotworitelnych sojuzow pod nazwanijem bratstw (fraternitates)”⁶.

Podobnie Iwan Flerow powstanie bractw na ziemiach litewsko-białoruskich interpretował jako powstanie nowych organizacji cerkiewnych rozwiniętych pod wpływem prawa magdeburskiego⁷. Według Flerowa bractwa

² Tamże, s. 501-503.

³ S. M. Sołowjew, *Bratcziny*, „Russkije Biesiedy”, 1856, nr 4, s. 108-117.

⁴ A. Jefimienko, *Bratstwa i siezdy niżich*, „Kijewskaja Starina”, 1883, t. VII, s. 277, 316.

⁵ Tamże, s. 235.

⁶ N. S. Suworow, *Uczebnik cerkownogo prawa*, Moskwa 1913, s. 116-117.

⁷ I. Flerow, *O prawosławnych cerkownych bratstwach, protivoborstwowawszych unii w jugo-zapadnoj Rossii w XVI, XVII i XVIII st.*, Sankt-Pietierburg 1857, s. 14.

cerkiewne wywodzą się bezpośrednio z cechów. „Mieszczanie danego miasta, przyjmujący prawo magdeburskie, otrzymywały wewnętrzne prawa, swoje sądy i urzędy. Władza administracyjna należała do burmistrzów i rajców, sądowa zaś do wójtów, ławników i sędziów. Rzemieślnicy byli skupieni w cechach. Cechy tworzyły korporacje, posiadające własną regułę, władzę i broń. Rzemieślników jednego cechu nazywano bractwem. Bractwo cechowe składało się z osób różnego wyznania, posiadało własną cerkiew, na której utrzymanie łożyły środki pieniężne (...). Cechy i bractwa cerkiewne posiadały wiele cech wspólnych: wspólny zarząd, własny sąd, coroczne wybieranie czterech braci dla kierowania sprawami brackimi, posiadały wspólny skarb, do którego wpływały pieniądze. Bractwa cechowe i cerkiewne posiadały podobne obowiązki wobec swych członków (pomoc chorym, rodzinom zmarłych)”⁸. Flerow w swym porównaniu nie zauważa podstawowej różnicy między bractwami a cechami. Cechy oprócz spraw rzemieślniczych posiadały jedynie częściowo religijny charakter, podczas gdy bractwa cerkiewne miały niemal wyłącznie konfesyjne oblicze swej działalności. G. Skałubanowicz poszedł dalej w ocenie wpływu prawa magdeburskiego na rozwój bractw. W ich rozwoju historycznym wyróżnia on trzy główne okresy:

1) w początkowej fazie bractwa stanowiły odmianę gildii z tą różnicą, iż działalność bractw nie miała tak wykrystalizowanego charakteru jak gildie, a głównie skoncentrowana była na potrzebach Cerkwi, stąd też ich późniejsza nazwa „bractwa cerkiewne”. Tego typu bractwa istniały w XV w., a większego znaczenia nabrały w następnym stuleciu⁹.

2) w II poł. XVI i XVII w. w bractwach cerkiewnych kształtowały się cele pozareligijnego charakteru. Ich działalność przyjęła charakter obronno-religijny (autor nawiązuje tu do działań obronnych gildii)¹⁰.

3) w XVII w. powstawały bractwa o obliczu kupiecko-rzemieślniczym, które poza celami religijnymi prowadziły sprawy handlowe i rzemieślnicze¹¹.

Aleksander Papkow natomiast znajdował powiązania bractw cerkiewnych z organizacjami parafialnymi i z dawnymi bractwami miodowymi. Pierwsze bractwa miodowe powstały przy cerkwiach. Zgodnie ze starym zwyczajem w czasie głównych świąt cerkiewnych tłoczyły one miód i ustawiały „piry”¹². Podobny pogląd na temat powstania bractw wyraził inny historyk tego okresu F. Żubro.¹³

⁸ Tamże, s. 15.

⁹ G. Skałubanowicz, *Zapadno-jewropiejskija gildii i zapadno-russkija bratstwa*, „Christijanskoje Cztenije”, 1875, cz. II, nr 9-10, s. 290-313.

¹⁰ Tamże, s. 313-319.

¹¹ Tamże, s. 319-327.

¹² A. A. Papkow, *Bratstwa. Oczerk istorii zapadno-russkich prawoslawnych bratstw*, Sankt-Pietierburg 1900.

¹³ F. Żubro, *Istorija Mogilewskiego Bogojawlenskogo bratstwa*, „Mogilewskie Jeparchialnyje Wiedomosti”, 1889, nr 29, s. 453.

Z kolei Stiepan Gołubiew uważa, że bractwa rozwijały się na zasadzie prawa patronatu, funkcjonującego w XV-XVII wieku. W dobrach szlacheckich patronat był jednoosobowy. W miastach cieszącym się prawem magdeburskim opiekunami cerkwi pozostawali sami mieszczanie. Cerkiewne bractwa — według S. Gołubiewa — to nic innego, jak rozwijające się pod kolektywnym patronatem (ktitorstwem) związki religijne¹⁴. Wypada zaznaczyć, że specyficzne związki religijne zrzeszały przeważnie grupę ludzi o jednakowych zainteresowaniach i najczęściej wykonujących tę samą pracę. Pogląd ten wydobywa na pierwszy plan element cerkiewnej działalności bractw, pomijając inne formy działalności (politycznej, społecznej, kulturalnej). Jeżeli potraktować patronat nad cerkwią jako podstawę tworzenia się bractw, to można założyć, że władza nad nimi powinna należeć do rady miejskiej i wójta. W dziejach bractw nigdy władze miejskie nie posiadały istotnego wpływu na zarząd bractwa. Między innymi dlatego wpływ prawa ktitorstwa na powstanie bractw nie został poddany szczegółowej analizie w literaturze historycznej.

Rozpatrując zagadnienie genezy bractw należy jednak podnieść problem roli elementu świeckiego w życiu Kościoła prawosławnego. W dawnej Rzeczypospolitej patronat nad poszczególnymi parafiami wiejskimi sprawowali właściciele majątków, a w miastach — mieszczanie, od schyłku XVI wieku zorganizowani w bractwa cerkiewne. Udział świeckich w sprawowaniu opieki nad Cerkwią nie wynikał z idei ruchu reformacyjnego, ale z tradycyjnej dla Kościoła wschodniego „soborowości”. Praktyka taka nie była zwyczajem, a prawem ustrojowym Cerkwi¹⁵.

Większą popularnością wśród historyków cieszyła się koncepcja omawiająca powstanie bractw w oparciu o cechy rzemieślnicze. Pogląd ten po raz pierwszy został zaprezentowany przez Mikołaja Kojalowicza¹⁶. Udowadniał on, że bractwa powstały w oparciu o cechy miejskie znane w Europie Zachodniej, a składające się z rzemieślników tej samej branży. Zadaniem ich była obrona interesów grupy rzemieślniczej. Z czasem samodzielne organizacje cechowe tworzyły zamknięte struktury, odgrywając ważną rolę w życiu społeczno-politycznym miasta. Oficjalnym celem ich funkcjonowania była działalność charytatywna (pomoc chorym, sierotom, starcom, itp.). Bractwa w Europie Zachodniej nie prowadziły działalności politycznej ani polemiki religijno-narodowej, nie mogły więc być wzorem do tworzenia bractw cerkiewnych. Mimo tych zastrzeżeń większość historyków upatruje genezę bractw

¹⁴ S. T. Gołubiew, *Istorija Kijewskoj Duchownoj Akademii*, Kijew 1886, s. 79-83. Podobny pogląd o genezie bractw wyraził W. Łuksza, *W sprawie prawosławnych bractw miodowych w Wilnie*, „Atheneum Wileńskie”, 1938, t. XIII, z. 2, s. 288.

¹⁵ W. Zaikin, *Uczastije swietskogo elementa w cerkownom uprawlenii, wybornoje naczalo i „sobornost’” w Kijewskoj Mitropolii w XVI-XVII w.*, Warszawa 1930, s. 49-64.

¹⁶ M. O. Kojalowicz, *Cztienija o cerkownych zapadno-russkich bratstwach*, „Dień”, 1882, nr 36-42.

cerkiewnych w zachodnioruskich cechach rzemieślniczych. Część historyków prawosławnych (J. Flerow, M. Kojalowicz) w cechach dostrzeżało rzemieślniczo-religijny charakter¹⁷.

Warto również odnotować odmienne od wyżej zaprezentowanych poglądy historyków na temat genezy bractw cerkiewnych. M. N. Pokrowski uważa, że bractwa były organizacjami miejskiej burżuazji, walczącej z feudalami o czołową pozycję na terenie miasta¹⁸. Według tego badacza bractwa nie powstały jako narodowa i religijna wspólnota, ale głównym kryterium wstępowania do nich było położenie ekonomiczne i społeczne ich członków. Schemat Pokrowskiego posiada pewne analogie z omówionymi wyżej poglądami, upatrującymi genezę bractw w organizacjach gildiowych i cechowych.

Na zgoła inne przesłanki powstania bractw zwrócił uwagę E. N. Medyński. Uważał on bractwa cerkiewne za formę obrony prawosławnej społeczności Rzeczypospolitej w obliczu jej narodowego i religijnego zagrożenia. Autor zbyt mało uwagi poświęca warunkom ekonomiczno-społecznym, odgrywającym równie istotną rolę przy powstaniu bractw¹⁹. W najnowszych opracowaniach poświęconych dziejom bractw cerkiewnych obserwuje się powrót do szukania ich genezy w cechach rzemieślniczych, funkcjonujących w miastach na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁰.

W miastach o zróżnicowanej strukturze wyznaniowej statuty cechowe faworyzowały katolików. Rzadko panowały w nich stosunki tolerancyjne²¹. Cechy były w zasadzie instytucjami katolickimi, chociaż należeli do nich wyznawcy innych wyznań chrześcijańskich. W ich wewnętrznej strukturze uprzywilejowane stanowiska zajmowali katolicy. System ten powodował narastanie nietolerancji wyznaniowej wewnątrz cechów. Władze państwowe, wspólnie z duchowieństwem katolickim, wywierały nacisk na prawosławnych mieszczan i rzemieślników, aby zmusić ich do przyjęcia unii²². Był to dodatkowy impuls do tworzenia przez prawosławnych organizacji zawodowych o charakterze religijnym.

Konflikty wyznaniowe w cechach i sytuacja, w jakiej znalazła się Cerkiew prawosławna, legły u podstaw powstania bractw cerkiewnych. Swoją działalnością objęły one kwestie wyznaniowe, kulturalno-oświatowe i społeczno-polityczne. Bez wątpienia wpływ na taki stan rzeczy miał rozwój ruchu re-

¹⁷ Inny pogląd w tej sprawie wyraził F. Klimienko, według którego cechy rzemieślnicze nie miały charakteru wyznaniowego. F. W. Klimienko, *Zapadno-russkije cecha XVI-XVIII w.*, Kijew 1941, s. 21.

¹⁸ M. N. Pokrowskij, *Russkaja istorija s drieniejszych wriemien*, t. II, Moskwa 1926, s. 154.

¹⁹ E. N. Medynskij, *Bratskije szkoły Ukrainy i Biedorussii w XVI-XVII w.*, Moskwa 1954.

²⁰ J. D. Isajewicz, *Bratstwa ta ich rol w rozwytku ukrajińskoji kultury w XVI-XVII wici*, Kyjiv 1966, s. 60.

²¹ J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Warszawa 1949, s. 124-125.

²² J. Morzy, *Geneza i rozwój cechów wileńskich do końca XVII w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza”, Seria Historia, Poznań 1959, z. IV, s. 33.

formacyjnego, przygotowywanie unii i wzrost zamożności mieszczaństwa ruskiego²³. Bez względu na to, jaki czynnik miał decydujące znaczenie na ukształtowanie się bractw cerkiewnych (nadanie praw magdeburskich, specyficzne stosunki wyznaniowo-narodowe i społeczne w miastach W. Ks. Lit.), należy zaznaczyć, że posiadały one własną ruską tradycję, której bezpośredniej analogii nie możemy znaleźć w zachodnioeuropejskich gildiach i cechach.

Bractwa na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej nie były organizacjami masowymi, lecz skupiały najaktywniejszą część społeczności prawosławnej (np. bractwo lwowskie w swej długiej historii nie liczyło jednocześnie więcej niż 50 członków). Bractwa, mimo swego nielicznego składu, w sprawach wolności religijnej i swobodnego rozwoju kultury narodowej wyrażały podstawowe interesy narodu ruskiego²⁴.

Pierwsze bractwo cerkiewne powstało w drugiej połowie XV wieku na terenie Wilna w oparciu o cech kuśnierski. Powodem jego powstania były stosunki panujące w wileńskich cechach rzemieślniczych. W większości cechów władze były zdominowane przez osoby wyznania rzymskokatolickiego. Pomimo formalnego równouprawnienia religijnego cechy wymagały od swych członków pewnych zobowiązań względem Kościoła łacińskiego (płacenia składek duchowieństwu, uczestniczenia w nabożeństwach katolickich). Obowiązek uczestniczenia w nabożeństwach kościelnych wszystkich członków organizacji cechowej znajdujemy w wielu statutach cechów wileńskich np. szewskim i rzeźniczym²⁵. Życie cechowe było regulowane według świąt Kościoła katolickiego. Podczas wyborów władz cechowych pierwsi głosowali katolicy, a następnie rzemieślnicy innych wyznań. Podobna sytuacja panowała przy zabieraniu głosu. Stan taki odbiegał od ducha przywileju Zygmunta Kiejstutowicza z 1432 roku nadającego mieszczanom wileńskim prawa magdeburskie. Do Rady Miejskiej mieszczanie mieli wybierać ludzi „połowę zakonu rzymskiego a połowę zakonu greckiego”²⁶. W tej sytuacji uprzywilejowane stanowisko rzymskich katolików w cechach rzemieślniczych zmusiło prawosławnych członków cechów do tworzenia własnych organizacji o charakterze wyznaniowym. W ten sposób powstały pierwsze bractwa cerkiewne w Wilnie.

Bractwa posiadały własne domy i rządziły się specjalnym statutem regulującym ich życie wewnętrzne. Członkowie bractwa na własny koszt wyrabiali świece, sycili miód, który był spożywany podczas wielkich świąt (Boże

²³ A. P. Grickiewicz, *Socyjalnaja bor'ba gorozan Bielorusii w XVI-XVIII w.*, Minsk 1979, s. 122-123.

²⁴ J. D. Isajewicz, *Bractwa ta ich rol...*, s. 60.

²⁵ K. Chodynicki, *O stosunkach wyznaniowych w cechach wileńskich od XV do XVIII w.*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. I, Lwów 1925, s. 117-131; tenże, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. 1370-1632*, Warszawa 1934, s. 92.

²⁶ P. Dubiński, *Zbiór praw y przywilejów miastu stołecznemu W. X. L. Wilnowi nadanych*, Wilno 1778, s. 5.

Narodzenie, Wielkanoc). Z uwagi na kupowanie i sycenie miodu bractwa często były nazywane miodowymi. Na czele bractw stali wybierani corocznie starostowie, którzy przy pomocy kluczników wspólnie zarządzali majątkiem bractwa. Starostowie rozstrzygali spory i konflikty między członkami bractwa, sprawowali nadzór nad życiem moralnym i religijnym. Pierwsze bractwa wileńskie były więc stowarzyszeniami o celach religijno-towarzyskich, skupiającymi rzemieślników wyznania prawosławnego. Rozwój bractw cerkiewnych nastąpił w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVI wieku. Powstawaniu nowych bractw towarzyszył wzrost politycznego znaczenia mieszczaństwa w miastach posiadających prawa magdeburskie, rozwój życia religijnego, na który wpływ miała reformacja, oraz upowszechnienie się kultury renesansowej. W miastach o mieszanej strukturze wyznaniowej zakładanie bractw było wywołane nie tylko potrzebami religijnymi, ale także względami społeczno-politycznymi. Posiadanie legalnej organizacji pozwalało członkom bractwa skuteczniej bronić ich świeckie interesy. Wśród społeczności brackiej rozwinął się ruch dążący do reform Cerkwi, a zwłaszcza do podniesienia poziomu moralnego i umysłowego duchowieństwa i wiernych. Dążono też do obrony praw własnego Kościoła.

Nowe tendencje reformatorskie najwcześniej pojawiły się wśród prawosławnego mieszczaństwa Wilna i Lwowa. Już na początku XVI wieku powstało w Wilnie w oparciu o cech garbarski, kupiecki i kuśnierski kilka bractw cerkiewnych²⁷. Ustawy nowo powstałych bractw były podobne do statutów organizacji cechowych. Bractwa posiadały własny samorząd i same rozstrzygały sądy nad swoimi członkami. Wszyscy zobowiązani byli do wnoszenia składek i sycenia miodu w ważniejsze święta. Podobne bractwa powstały we Lwowie przy cerkwiach Zwiastowania NMP, Zaśnięcia NMP i św. Mikołaja²⁸. Bractwa zajmowały się przeważnie sprawami religijnymi i filantropijnymi. Niektóre z nich utrzymywały szpitale, opiekowały się wdowami i sierotami, udzielały kredytów swoim zubożałym członkom, organizowały wspólne uroczystości świeckie i religijne.

W drugiej połowie XVI wieku pojawiły się bractwa nowego typu. Głównym ich celem było dążenie do uzdrowienia sytuacji w Kościele prawosławnym. Hasła reformacyjne i kontreformacyjne dały impuls do odrodzenia życia umysłowego. Ważną rolę w tym procesie odegrała powstała w końcu lat osiemdziesiątych XVI wieku Akademia Ostrogska. Rolę bractw docenił patriarcha antiocheński Joachim, który pod koniec 1585 roku przybył do Rzeczypospolitej. Patriarcha zreformował bractwo lwowskie i użył go do przeprowadzenia reform w całym Kościele. Bractwo lwowskie otrzymało od patriarchy nowy statut, który zezwalał przyjmować do niego nie tylko mieszczan, ale i szlachtę. Wstępujący płacili 6 groszy wpisowego, a wszyscy człon-

²⁷ W. Łuksza, *W sprawie prawosławnych bractw miodowych...*, s. 288.

²⁸ M. Hruszewskij, *Istorija Ukrajiny-Rusy*, t. VI, s. 506-508.

kowie bractwa byli zobowiązani do wnoszenia stałych składek i wzajemnej pomocy. Wzajemne zobowiązania nakazywały ścisły nadzór nad życiem członków bractwa wedle przyjętych zasad. W razie ich nieprzestrzegania starszyzna bractwa udzielała upomnienia, a jeśli to nie skutkowało — przekazywano sprawę biskupowi. Osoby, które nie poddawały się wyrokom i nakazom bractwa, były wyklęte przez duchownych. Ekskomunika nie mogła być zdjęta bez zgody bractwa. Według nowej ustawy bractwa lwowskiego jego uprawnienia dotyczyły nie tylko członków, ale też wiernych całego Kościoła. Członkowie bractwa mogli wystąpić przeciwko biskupowi, jeśli dowiedziono mu życie niezgodne z prawami Cerkwi²⁹. W ten sposób bractwo kontrolowało działalność biskupów. Patriarcha antiocheński wyjął bractwo lwowskie spod jurysdykcji miejscowego władcy i wyniósł je ponad istniejącą hierarchię. Większość historyków uznaje, że taka decyzja patriarchy, aczkolwiek płynęła z dobrych intencji naprawy Kościoła, doprowadziła do konfliktów między hierarchią prawosławną a bractwami³⁰. Statut bractwa lwowskiego stał się podstawą do przeprowadzonej w 1588 roku reformy bractwa wileńskiego.

Nowe statuty obu bractw bardziej usprawniły ich działalność, zwłaszcza w rozwoju oświaty i kultury. Momentem zwrotnym w rozwoju bractw lwowskiego i wileńskiego było ich podniesienie przez patriarchę Jeremiasza II w 1588 roku do rangi stauropigii. Bractwa te zostały bezpośrednio podporządkowane władzy patriarchalnej. Obie organizacje cerkiewne przyczyniły się do rozwoju bractw cerkiewnych w innych miastach. Do końca XVI wieku bractwa prawosławne powstały w Krasnymstawie i Rohatynie (1589), Gródku i Gologórach (1591), Przemyślu, Komarnie i Brześciu (1592), Bielsku, Haliczu i Lublinie (1594), Mohylowie i Starej Soli (1600)³¹. W ciągu XVII wieku bractwa cerkiewne zostały powołane niemalże we wszystkich miastach o mieszanej strukturze wyznaniowej (prawosławno-unicko- katolickiej).

Bractwa cerkiewne odegrały ważną rolę w dziejach Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej. W końcu XVI i w ciągu XVII wieku stały się głównymi ośrodkami opozycji antyunijnej. Aktywność religijno-polityczna elity prawosławnej w miastach była spowodowana wzrostem jej świadomości wyznaniowej i narodowej. Udział rzemieślników i kupców w działalności bractw był traktowany jako naturalny przejaw ich pobożności. Stan świątyń i monasterów, dla których byli kitorami, odzwierciedlał ich aspiracje polityczne i społeczne. Działalność charytatywna bractw cerkiewnych (prowadzenie szpi-

²⁹ *Monumenta Confraternitatis Stauropigiana Leopoliensis*, wyd. W. Milkowicz, Lwów 1895; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 180-181.

³⁰ M. Hruszewskij, *Istorija Ukrajiny-Rusy*, t. VI, s. 515; O. Lewicki, *Wstęp* [w:] *Archiw Jugo-Zapadnoj Rossii*, cz. I, t. VI, s. 14-15.

³¹ Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. X, Sankt-Pietierburg 1879, s. 509-510; J. D. Isajewicz, *Bratstwa ta ich rol...*, s. 37; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła Katolickiego w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. II, cz. 2, Kraków 1969, s. 832.

tali i przytułków, rozdawanie jałmużny, opieka nad starcami i sierotami) była traktowana jako wypełnienie obowiązku kłtoro względem parafian. Bogate mieszczaństwo prawosławne sprawowało mecenat nad cerkiewną kulturą i oświatą. Bractwa zakładały więc szkoły, których celem było podniesienie poziomu intelektualnego i świadomości religijnej ludności prawosławnej. Szczególną rolę w rozwoju kultury i oświaty na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego odegrały drukarnie brackie. Dostarczały one niezbędnej duchowieństwu i wiernym literatury. Bractwa, po przejściu na unię bądź katolicyzm wielu prawosławnych rodów magnackich, stały się obok Kozaczyzny główną siłą wspierającą politycznie i materialnie swoją Cerkiew.

Geneza tego niezwykłego fenomenu, jakim były bractwa cerkiewne w XV-XVIII wieku, wynikała więc z wielu czynników. Na powstanie bractw miały istotny wpływ zasady ustrojowe Kościoła prawosławnego oraz sytuacja, w jakiej się znalazł on na ziemiach litewsko-białoruskich. Wszystkie wymienione wyżej zjawiska funkcjonujące na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego miały znaczący wpływ na ukształtowanie się takowego charakteru bractw cerkiewnych. Ich powstanie wynikało więc nie tylko z ustroju cechowego miast i panujących w nich stosunków wyznaniowych, ale ze wzrostu świadomości religijnej i kulturowej ludności ruskiej.